

A New Study on the Number of Shahnameh's Verses Another Answer to the Reason for the Difference between the Known Number and the Actual Quantity of Shahnameh

Mohammad Hossein
Ramezani Fokulaee

Ph.D. Student in Persian Language and
Literature, Allameh Tabataba'i University,
Tehran, Iran

Mohammad Amir Jalali*

Assistant Professor, Department of Persian
Language and Literature, Allameh
Tabataba'i University, Tehran, Iran

Abstract

From a long time ago until now, with referencing to the common narrations and the three verses attributed to Ferdowsi, Shahnameh has been famous for having sixty thousand or nearly sixty thousand verses; while the number of verses in the oldest manuscripts, as well as valid printed texts, does not exceed fifty thousand verses. The present research seeks to answer the questions such as where, when, and by whom these numbers became popular and how many verses the manuscripts and the famous printed texts have, by separating the fictional sections. This research consists of four parts: 1. Reviewing and criticizing verses related to Ferdowsi about Shahnameh's verse number. 2. Reviewing various reports on the Shahname's verse number (including the quintet introductions of Shahnameh, biographies, historical, literary, geographic, and Rijali (narrator evaluation) resources, and various views of contemporary researchers). 3. Recounting and presenting the exact number of Shahnameh's verses by fictional parts, based on printed copies of Turner Macan, Julius von Mohl, Berookhim, Dabirsiaghi, Moscow, Kazzazi, Jeyhooni, and Khaleghi. 4. A discussion about semantic significations of the number "Sixty" and "Sixty thousand". The authors assert that the number "Sixty thousand" was not versified by Ferdowsi. But this number was used by the Shahnameh enthusiasts in the late of his life, or a brief time after his passing, with the meaning of "plurality", "perfection", and "approximation" in describing the number of Shahnameh's verses. Based on the famous narrations, at least starting from the sixth century, verses have been versified about the sixty thousand verses of Shahnameh and are annexed to Shahnameh.

Keywords: Number of Shahnameh Verses, the Quantitative Difference of Valid Printed Texts of Shahnameh, Annexed Verses of Shahnameh, the Semantic Signification of the Number of "Sixty".

* Corresponding Author: mohammadamir_jalali@yahoo.com

How to Cite: Ramezani Fokulaee, M. H., Jalali, M. A. (2022). A New Study on the Number of Shahnameh's Verses Another Answer to the Reason for the Difference between the Known Number and the Actual Quantity of Shahnameh. *Literary Text Research*, 26(91), 89-123. doi: 10.22054/LTR.2021.44850.2766

پژوهشی نو درباره شمار بیت‌های شاهنامه (پاسخی دیگر به چرایی اختلاف میان رقم مشهور و کمیت واقعی شاهنامه)

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

محمدحسین رضائی فوکلائی

استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

محمدامیر جلالی*

چکیده

از دیرباز تا به امروز با استناد به روایاتی رایج و سه بیت منتسب به فردوسی، شاهنامه به داشتن شصت‌هزار یا قریب به شصت‌هزار بیت مشهور بوده است؛ حال آنکه شمار بیت‌ها در کهن‌ترین دستنویس‌ها و نیز متون چاپی معتبر از پنجاه‌هزار بیت در نمی‌گذرد. پژوهش حاضر در پی پاسخی تازه به این پرسش‌هاست که این رقم از کجا، کی و توسط چه کسانی رواج یافته و نسخ خطی و چاپ‌های مشهور به تفکیک بخش‌های داستانی، هریک دارای چه تعدادی از بیت‌ها هستند. این پژوهش شامل چهار بخش است: ۱- بررسی و نقد ابیات منتسب به فردوسی درباره تعداد بیت‌های شاهنامه، ۲- بررسی گزارش‌های مختلف درباره شمار بیت‌های شاهنامه (اعم از مقدمه‌های پنج‌گانه شاهنامه، تذکره‌ها، منابع تاریخی، ادبی، جغرافیایی، رجالی و... و دیدگاه‌های پژوهشگران معاصر)، ۳- بازشماری و به‌دست‌دادن تعداد دقیق بیت‌های شاهنامه به تفکیک بخش‌های داستانی در چاپ‌های ترنر ماکان، ژول مول، بروخیم، دبیرسیاقی، مسکو، کزازی، جیحونی، خالقی مطلق و ۴- بحث درباره دلالت‌های معنایی عدد «شصت» و «شصت‌هزار». نگارندگان بر آنند که عدد «شصت‌هزار» نه توسط فردوسی، بلکه توسط شاهنامه‌دوستان و دست‌کم از قرن ششم (و حتی شاید از اواخر حیات یا پس از وفات فردوسی در قرن پنجم) با افاده معنی «کثرت»، «کمال» و «تقریب» در توصیف تعداد بیت‌های شاهنامه به کار رفته و حکایاتی براساس آن بر ساخته شده است که در متونی همانند چهارمقاله بازتاب یافته است. متأثر از این متن و نظایر آن، این عدد در منابع بعدی نیز تکرار شده است. بر پایه این‌گونه روایات مشهور، دست‌کم از سده ششم ایباتی درباره شمار شصت‌هزاری بیت‌های شاهنامه سروده و به شاهنامه الحاق شده و مبنای گمانه‌زنی‌های نویسندگان قدیم و پژوهشگران معاصر قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: تعداد بیت‌های شاهنامه، تفاوت‌های کمی چاپ‌های مهم شاهنامه، بیت‌های الحاقی شاهنامه، دلالت معنایی عدد شصت.

* نویسنده مسئول: mohammadmir_jalali@yahoo.com

مقدمه

شاهنامه از دیرباز به داشتن «شصت هزار» یا «نزدیک به شصت هزار» بیت معروف بوده و هنوز نیز هست (برای نمونه Encyclopedia Britannica: Shāh-nāmeh؛ دانشنامه دانش گستر، ۱۳۸۹ و شهبازی، ۱۳۹۰). نکته پرسش خیز، تفاوت‌های چشم‌گیر کمی میان چاپ‌ها و نیز دست‌نویس‌های مختلف شاهنامه با این رقم مشهور است. درباره تعداد بیت‌های شاهنامه تاکنون به سه شیوه کلی اظهار نظر شده است: ۱- استناد درون‌متنی به بیت‌هایی مناقشه‌انگیز از شاهنامه، ۲- شمارش بیت‌های متون چاپی و نسخ خطی و ۳- گمانه‌زنی درباره «تعداد اصلی» بیت‌های شاهنامه. بر این اساس، روایت‌های مختلف درباره تعداد بیت‌های شاهنامه از ۴۸ هزار تا ۷۰ هزار بیت متغیر است.

در پژوهش حاضر پس از بررسی منابع کهن ادبی، تاریخی، تذکره‌ها و... و نیز طرح دیدگاه‌های نویسندگان و پژوهشگران گذشته و معاصر، در ادامه ابیات شاهنامه مندرج در حاشیه ظفرنامه، و نیز چاپ‌های ترنر ماکان^۱، ژول مول^۲، دبیرسیاقی، مسکو، جیحونی، خالقی مطلق و نیز نامه باستان میرجلال‌الدین کزازی بازشماری شده و نتایج بررسی تطبیقی شمار ابیات بخش‌های شصت و سه‌گانه شاهنامه در این چاپ‌ها (براساس دوره‌های پادشاهی و داستان‌های اصلی) طی دو جدول (بخش‌های اصلی و الحاقی) به شکل تطبیقی پیش روی خوانندگان قرار گرفته است. در بخش پایانی مقاله نیز به دلالت‌های معنایی عدد «شصت» و «شصت هزار» و بحث از این پرداخته شده است که این عدد چرا، از کی و توسط چه کسانی درباره تعداد بیت‌های شاهنامه به کار رفته است؟

با توجه به آنچه گفته شده در این پژوهش در پی یافتن پاسخ به سؤالات زیر هستیم:

- علت تفاوت میان رقم مشهور و تعداد واقعی بیت‌های شاهنامه چیست؟
- آیا بیت‌های ناظر به شمار شصت‌هزاری شاهنامه از فردوسی است؟
- چاپ‌های معتبر و دست‌نویس‌های کهن شاهنامه هر یک چه کمیتی دارند؟ و تفاوت‌های کمی این چاپ‌ها نسبت به یکدیگر مربوط به کدام بخش‌هاست؟
- عدد «شصت هزار» چرا، از کی و توسط چه کسانی درباره تعداد بیت‌های شاهنامه به کار رفته است؟

---

1. Macan, T.
2. Mohl, J. V.

۱. پیشینه پژوهش

از گذشته تا به امروز نویسندگان و پژوهشگران متعددی درباره تعداد بیت‌های شاهنامه و تفاوت‌های کمی دستنویس‌ها و چاپ‌های مختلف آن به تقریب یا به تحقیق سخن گفته‌اند: کسانی همچون نظامی عروضی، علوی توسی، ابن‌اثیر، عوفی، زکریای قزوینی، حمدالله مستوفی، جامی، نولدکه، مینوی، تقی‌زاده، فروغی، نفیسی، همایی، ریاحی، خالقی مطلق، حمیدیان، کزازی، شمیسا، امتیاز احمد و آیدنلو؛ که در این مقاله به اجمال به یاد کرد، طبقه‌بندی و گاه نقد آراء آن‌ها پرداخته خواهد شد.

۲. بررسی و نقد ابیات منتسب به فردوسی درباره تعداد بیت‌های شاهنامه

استنادهای درون‌متنی به شاهنامه درباره شمار «شصت هزار بیتی» آن مستند به سه مطلب است. در بعضی از دست‌نویس‌ها و چاپ‌های شاهنامه بیت‌هایی آمده است که هم از نظر ضبط اتفاقی در آن‌ها وجود ندارد و هم از نظر اعتبار در انتساب آن‌ها به فردوسی می‌توان تردید کرد:

الف- در شروع «داستان خسرو با شیرین» بیتی وجود دارد که محل استناد اغلب پژوهشگران معاصر درباره شمار بیت‌های شاهنامه واقع شده است:

بود بیت شش‌بار بیور هزار سخن‌های شایسته و غمگسار

(فردوسی، ۱۳۹۳ الف، ج ۸)

به رغم وجود این بیت در چاپ خالقی مطلق، برخی مانند سجاد آیدنلو (۱۳۸۵) احتمال الحاقی بودن آن را مطرح کرده‌اند. آیدنلو در جای دیگری (۱۳۸۷ ب) آن را «اصلی» دانسته است. خالقی مطلق (۱۳۸۸) در عین آوردن این بیت‌ها در متن شاهنامه، امکان اینکه بیت محل بحث «از قلم دیگران» بوده باشد را نیز مطرح کرده است. وی به رغم تأکید بر اینکه «بیور» در پهلوی به معنی «ده هزار» است، بر آن است که «سراینده در اینجا بیور هزار را در معنی ده هزار به کار برده است که شش‌بار آن شصت هزار بیت می‌گردد» (خالقی مطلق، ۱۳۹۳، ج ۳). پیش از این، فریتس ولف^۱ (با قید تردید) و ملک‌الشعراى بهار نیز درباره این بیت «بیور» را به معنی «ده» دانسته‌اند، اما آیدنلو می‌نویسد شاهد دیگری را برای این معنی

1. Wolff, F.

رضانی فوکلائی و جلالی | ۹۳

نیافته است. (آیدنلو، ۱۳۸۷ الف). کزازی نیز احتمال برافزوده و الحاقی بودن این بیت و بیت پیش از آن را مطرح کرده است؛ چنانکه در ترجمه بُنداری نیز این بیت نیامده است (کزازی، ۱۳۸۷، ج ۹).

ب- در برخی از چاپ‌ها (مانند چاپ ژول مول) در قسمت «گفتار اندر تاریخ گفتن شاهنامه» (بخش پایانی شاهنامه) آمده است:

بدو ماندم این نامه را یادگار
به شش بیور ایباتش آمد شمار
(فردوسی، ۱۳۵۳، ج ۷)

بُنداری در ترجمه خود از شاهنامه (۶۲۰-۶۲۱ ق) در ترجمه مصرع دوم می‌نویسد: «و هو یشتملُ علی ستین ألف بیتاً» (البنداری، ۱۴۱۳، ج ۲). این بیت از آنجا که در دست‌نویس‌های کهنی همچون دست‌نویس لندن و سن‌ژوزف وجود ندارد، در چاپ‌های خالقی مطلق و مسکو به عنوان نسخه بدل در حاشیه آمده است (فردوسی، ۱۳۹۳ الف، ج ۸ و فردوسی، ۱۳۹۳ ج، ج ۹) و در چاپ‌های جیحونی و کزازی نیز وجود ندارد. برخی (نوری عثمان‌اف، ۱۳۵۷ و آیدنلو، ۱۳۸۵) به درستی بیت محل گفت‌وگو را (البته با قید احتمال) الحاقی دانسته‌اند. آیدنلو در جای دیگری (۱۳۸۷ ب) صراحتاً آن را «الحاقی» خوانده است. ج- در هجونا مه منسوب به فردوسی نیز بیتی وجود دارد که برخی دربارهٔ کمیت شاهنامه بدان استناد کرده‌اند (برای مثال، تقی‌زاده، ۱۳۹۰ و فروزانفر، ۱۳۵۸):

ز ابیات غراً دو ره سی‌هزار
مر آن جمله در شیوه کارزار
(فردوسی، ۱۳۵۳، دیباچه)

بخش هجونا مه و از جمله این بیت در اغلب نسخه‌های کهن خطی (همانند نسخه فلورانس و سن‌ژوزف) و نیز چاپ‌های معتبری مانند چاپ‌های جلال خالقی مطلق و جیحونی و نیز چاپ‌های مسکو و کزازی وجود ندارد (هجونا مه مفصل مقدمه بایسنغری و هجونا مه مقدمه نسخه قاهره -مورخ ۷۴۱ ق- نیز فاقد این بیت است) و تنها در برخی از نسخ (همانند نسخه لندن؛ فردوسی، ۱۳۸۴) و برخی از چاپ‌های اندک‌اعتبار (مانند ژول مول؛ فردوسی، ۱۳۵۳، دیباچه) آمده است (ژول مول: «از ابیات غراً...»، نسخه لندن: «به ابیات غراً...»). آیدنلو (۱۳۸۶)

به درستی هجونا مه مندرج در نسخه لندن را «متأخرتر از متن نسخه» یعنی پس از ۶۷۵ ق دانسته است.

مهم‌ترین دلیل شهرت شاهنامه به داشتن «شصت هزار» بیت، همین سه بیت محل مناقشه‌اند که بسیاری از پژوهشگران معاصر، آن‌ها را مُسَلَّم الصدور از فردوسی پنداشته و با استناد به همین بیت‌ها به عنوان قرآینی درون‌متنی، با توجه به تفاوت کمی دست‌نوشته‌های موجود با این رقم، گمانه‌های متعددی را مطرح کرده‌اند.

نگارندگان معتقد به الحاقی بودن هر سه بیت یادشده‌اند. موارد «ب» و «ج» به قرآین نسخه‌شناختی الحاقی‌اند. اینکه بُنداری نیز در ترجمه مورد «ب» به شمار شصت‌هزاری شاهنامه اشاره کرده است، به معنی اصالت بیت نیست؛ بلکه بنداری نیز در قرن هفتم با فاصله‌ای بیش از ۲۰۰ سال از نگارش نهایی شاهنامه، به ترجمه متنی پرداخته است که بیت الحاقی مذکور در آن راه یافته بوده است. اما درباره مورد «الف» که در اغلب نسخه‌های قدیم وجود دارد و به ناگزیر در متن خالقی مطلق آمده است، باید گفت که صرف وجود این بیت در اکثریت کهن‌ترین دست‌نویس‌ها دلیلی بر قطعیت انتساب آن به فردوسی نیست؛ چرا که فاصله بیش از ۲۷۵ ساله کهن‌ترین دست‌نویس‌های دارای این بیت (لندن ۶۷۵ق) با زمان تحریر نهایی شاهنامه (۴۰۰ق) برای ورود بیت‌های الحاقی به متن شاهنامه به قدر کافی طولانی هست! مهم‌ترین نشانه الحاقی بودن مورد «الف» نیز قرینه «سبک‌شناختی» است. از آنجا که فردوسی بنابر بیت زیر معنای واژه پهلوی «بیور» را می‌دانسته و به درستی آن را در معنی «ده‌هزار» به کار برده است:

«کجا بیور از پهلوانی شمار
بُود بر زبان دری ده‌هزار»
(فردوسی، ۱۳۹۳ الف، ج ۱)

مستبعد است که در بیتی (: مورد «الف») آن را در معنایی دیگر (: ده) به کار برده باشد؛ خاصه آنکه برای «بیور» در معنی «ده» نمونه دیگری نیز یافت نشده است.

مینوی (۱۳۸۶) برای حل مشکل مصرع «بود بیت شش‌بار بیور هزار» احتمال داده است که لفظ «هزار» شاید «شمار» بوده باشد. آیدنلو (۱۳۸۷ الف) دو نسخه خطی قرن هشتمی و پنج نسخه قرن نهمی را معرفی کرده است که این تصحیح قیاسی را تأیید می‌کنند، اما این ضبط نیز می‌تواند تصحیحی متأخر و برای حل مشکل معنایی این بیت بوده باشد؛ چنانکه نبود این

ضبط در نسخ قرن هفتمی (به قرینه نبود چنین نسخه بدلی در چاپ خالقی مطلق) نیز مؤید این معنی است.

۳. گزارش‌های مختلف درباره تعداد بیت‌های شاهنامه

۳-۱. مقدمه‌های پنج‌گانه شاهنامه

در آغاز برخی از دست‌نویس‌ها، پیش از متن شاهنامه مقدمه‌هایی آمده است. علامه قزوینی (۱۳۳۲، ج ۲) این مقدمه‌ها را به سه دسته تقسیم کرده است: ۱- مقدمه «قدیم» که در آغاز برخی از دست‌نویس‌ها مانند دست‌نویس لندن (مورخ ۶۷۵ ق) آمده است. ۲- «مقدمه اوسط» که از نظر تاریخی بین مقدمه لندن و مقدمه بایسنغری است. ۳- «مقدمه جدید» («مقدمه بایسنغری» نوشته ۸۲۹ ق). در آغاز نسخه فلورانس (کتابت ۶۱۴ ق) نیز مقدمه‌ای آمده است که قریب دو دهه پس از وفات علامه قزوینی شناسایی شد. ریاحی (۱۳۸۲) مقدمه نسخه لندن (قسمت پس از مقدمه شاهنامه ابومنصوری) را «مقدمه اول»، مقدمه فلورانس را «مقدمه دوم»، مقدمه اوسط را «مقدمه سوم» و مقدمه بایسنغری را «مقدمه چهارم» نامیده است. پنجمین مقدمه نیز در سالیان اخیر شناسایی شد. این مقدمه‌ها دارای روایت‌هایی داستان‌وار با جزئیاتی متفاوتند.

۳-۱-۱. مقدمه اول

در مقدمه دست‌نویس لندن (ر.ک: آیدنلو، ۱۳۸۶) آمده است که فردوسی به خواست و سفارش سلطان محمود! با وعده دهش «یک مثقال طلا» به ازای «هر یک بیت»، «شصت‌هزار بیت غراً در سیرالملوک نظم کرد.»

متفاوت از نظر ریاحی و محیط طباطبایی، آیدنلو به قراین متعدد «این مقدمه و هجونا مه ۸۰ بیتی آن» را «متأخرتر از متن نسخه» یعنی پس از ۶۷۵ ق دانسته و حتی این احتمال را مطرح کرده است که این قسمت از مقدمه متأثر از بهارستان جامی و پس از سال ۸۹۲ ق (تاریخ نگارش بهارستان) به آخر مقدمه الحاق شده است (آیدنلو، ۱۳۸۶).

۳-۱-۲. مقدمه دوم

در مقدمه دست‌نویس فلورانس آمده است: «فردوسی شصت‌هزار بیت گفته بود و بیاض فرمود به خطی شریف و در شش مجلد نهاد [...]» (ریاحی، ۱۳۸۲).

۳-۱-۳. مقدمه سوم

در این مقدمه از رقم «شصت هزار» سخنی نرفته است.

۳-۱-۴. مقدمه چهارم

در مقدمه شاهنامه بایسنغری (نوشته ۸۲۹ق) - که مجموعه بسیاری از روایات ساختگی درباره شاهنامه و احوال فردوسی، با شاخ و برگ‌ها و تفصیلی هرچه تمام‌تر در قیاس با منابع قبلی است - آمده: «فردوسی این کتاب را در شصت هزار بیت تمام کرد» (همان).

۳-۱-۵. مقدمه پنجم

این مقدمه که از همه دیباچه‌های پیشین مفصل‌تر است در حدود سال ۱۰۳۱هـ ق به رشته تحریر درآمده و در نگارش آن دیباچه‌های پیشین مدنظر بوده است. «فی الجمله شصت هزار درهم در وجه انعام حکیم مقرر شد» (هرندی اصفهانی، ۱۳۹۵). جریان پشیمانی محمود و ارسال «شصت هزار دینار» در این متن تصریحاً از چهارمقاله نقل شده است. در هجونامه مفصل این دیباچه نیز ریختی متفاوت از بیت منتسب به فردوسی («الف») آمده است:

بگفتم به شش بار زان ده هزار سخن‌های شایسته آبدار

(همان)

۳-۲. تذکرها

غالب تذکره‌هایی که از فردوسی یاد کرده‌اند، به شمار شصت‌هزاری بیت‌های شاهنامه نیز اشاره کرده‌اند. در برخی از تذکرها نیز که به تعداد بیت‌های شاهنامه تصریح نشده است، از میزان صله شصت‌هزاری محمود (به حساب یک دینار یا یک درهم در ازای هر بیت) میزان شمار بیت‌های شاهنامه قابل تشخیص است.

چهارمقاله (نوشته حدود ۵۵۰ هـ ق که در مقاله دوم آن به زندگی برخی شاعران نیز پرداخته شده است) سرمنشأ برخی از روایات بعدی درباره فردوسی است؛ با شاخ و برگ‌های متنوعی که نویسندگان بعدی به روایت نظامی داده‌اند. بنا به روایت نظامی عروضی (۱۳۲۷) محمود با «منازعان» فردوسی رای‌زنی می‌کند «که فردوسی را چه دهیم؟ گفتند پنجاه هزار درهم»، اما «در جمله بیست هزار درهم به فردوسی رسید [...]». نظامی عروضی در ادامه از شنیده‌های خود از امیر معزی در «سنه اربع عشره و خمس مائه» در نیشابور یاد می‌کند. امیر معزی

با نقل شنیده‌های خود از امیر عبدالرزاق می‌گوید که محمود پس از پشیمانی از کرده خود دستور می‌دهد که «شصت هزار دینار [...] به نیل دهند و به اشتر سلطانی به طوس برند.» نکته مهم این است که در چهارمقاله - عجلتاً به عنوان قدیمی‌ترین سند - از دهش ابتدایی «بیست - هزار» درمی محمود یاد شده است، اما در متون بعدی از جمله مقدمه‌های شاهنامه، متناسب با روایت داستانی مشهور (چنانکه در هجونا مه منتسب به فردوسی آمده: «... به جای طلا نقره ام داده بود») میزان صله تبدیل به «شصت هزار» درهم شده است تا مطابق با تعداد بیت‌های شاهنامه - آن گونه که تصور می‌شده و بر سر زبان‌ها افتاده بوده است - میزان «پنج‌جاه هزار درم» نیز که در چهارمقاله آمده، اگر مبتنی بر کمیت شاهنامه بوده باشد، (با سعی «منازعان» تنها در تبدیل میزان صله از طلا به نقره و نه کسر میزان توأمان با تبدیل آن به نقره) با واقعیت موجود و تعداد واقعی بیت‌های شاهنامه (قریب ۵۰ هزار بیت) همخوانی دارد و مؤید نظر نگارندگان می‌تواند باشد که شمار شصت‌هزاری درباره شاهنامه بعداً رواج یافته است.

نکته دیگر اینکه اگر صحت متن را بپذیریم و عدد «شصت هزار» را عین سخن امیر معزی بدانیم، باید گفت ماجرای صله «شصت هزار» دیناری و شمار «شصت‌هزاری» بیت‌های شاهنامه، پیش از سال ۵۱۴ هـ ق مشهور شده بوده است؛ البته این احتمال نیز وجود دارد که این عدد ناشی از تصرف خوانندگان یا کاتبان ادوار بعد در متن چهارمقاله بوده باشد. دقت شود که اقدم نسخ موجود که اساس تصحیح چهارمقاله قرار گرفته مورخ ۸۳۵ ق بوده است و با زمان تألیف ۳۲۰ سال فاصله زمانی دارد.

عوفی در لباب‌الالباب (تألیف حدود ۶۱۸ ق) که کهن‌ترین تذکره مستقل فارسی است ذیل احوال سلطان محمود می‌نویسد: «فردوسی به امید انعام او شاه‌نامه‌ای ساخته شصت هزار بیت» (عوفی، ۱۳۳۵).

دیگر تذکره‌های مهم از قرن هفتم تا سیزدهم (مغول تا قاجار) یا از شمار بیت‌های شاهنامه یاد نکرده‌اند (مانند مونس‌الاحرار بدر جاجرمی، هفت اقلیم، سلم السّموات، تذکره میخانه، تذکره نصرآبادی، شمع انجمن، تحفه سامی، خلاصه الأشعار، مجمع‌النفائس) یا بالاتفاق چه به تصریح و چه به تلویح (با ذکر میزان صله شصت هزار درمی، یک درم در ازای هر بیت) شاهنامه را دارای شصت‌هزار بیت دانسته‌اند؛ برای نمونه: بهارستان جامی، تذکره‌الشعراى دولت‌شاه، آتشکده آذر، مرآة‌الخیال و مجمع‌الفصحا.

۳-۳. منابع تاریخی، جغرافیایی، ادبی و...

علوی توسی مؤلف معجم شاهنامه (کهن ترین فرهنگ موجود شاهنامه، احتمالاً تألیف مابین سال‌های ۵۴۹-۵۸۹ ق. ر.ک: آیدنلو، ۱۳۸۵) در مقدمه کتاب از گفت‌وگوی خود با صاحب خزانه مدرسه تاج‌الدین اصفهان می‌نویسد: «گفتم: در این خزانه شهنامه فردوسی هست؟ صاحب خزانه گفت: هست. برخاست و مجلد اول از شهنامه به من داد. گفتم: چند مجلد است؟ گفت: چهار جلد است و در هر مجلدی پانزده هزار بیت» (۱۳۸۶). آیدنلو با قید تردید این فرض را مطرح کرده است که نسخه کهن شاهنامه‌ای که علوی توسی براساس آن معجم شاهنامه را تدوین کرده است، از نمونه‌های قدیمی‌ کوشش برای شصت هزار بیت کردن شاهنامه بوده است (آیدنلو، ۱۳۸۵)؛ اما به نظر می‌رسد بنا به قول مشهور که در آن عصر نیز رایج بوده، خزانه‌دار، عدد تقریبی ۱۵ هزار را از تقسیم عدد مشهور شصت هزار بر «چهار مجلد» به دست آورده باشد؛ نه اینکه واقعاً تعداد ابیات مجلدات را شمارش کرده بوده باشد. چنانکه خود آیدنلو نیز در ادامه رقم منقول را «کلی و تقریبی» و «نه دقیق و بررسی شده» گمان زده است (همان).

ضیاء‌الدین ابن اثیر (۵۵۸-۶۳۷ ق) در کتاب المثل السائر فی ادب الکاتب و الشاعر (نوشته شده در ۶۲۲ ق) تعداد بیت‌های شاهنامه را شصت هزار دانسته است: «[...] کَمَا فَعَلَ الفردوسیُّ فی نَظْمِ الکتابِ المَعروفِ بشاه‌نامه، و هو سِتُّونَ أَلْفَ بیتٍ مِنَ الشَّعرِ [...]» (ابن اثیر، ۱۳۹۲، ج ۲).

زکریای قزوینی در آثار البلاد و اخبار العباد (پایان یافته حدود ۶۷۴ ق) تعداد بیت‌های شاهنامه را «هفتاد هزار بیت» ذکر کرده است: «فَنَظَّمَ الکتابِ [...] فی سبعینَ أَلْفَ بیتٍ [...]». (قزوینی، ۱۳۸۹). اگر عدد «هفتاد» را در اینجا بیانگر «کثرت» ندانیم، پدید آمدن این رقم شاید از جمع رقم مشهور شصت هزار با «ده هزار» یعنی تعداد بیت‌هایی بوده باشد که بنا به روایتی خود فردوسی آن‌ها را پس از نومیادی از سلطان محمود می‌سوزاند! چنانکه در مقدمه دست‌نویس فلورانس گذشته از تصریح به شصت هزاربیتی که فردوسی سروده بود، از این ده هزار بیت نیز سخن رفته است. البته در مقدمه اوسط از ۱۵۰۰۰ بیت و در مقدمه بایسنغری از «چند هزار بیت دیگر» سخن گفته شده است (ریاحی، ۱۳۸۲). اگر کل روایت اخیر را ساختگی ندانیم، عدد ۱۰ هزار-۱۵ هزار احتمالاً بر ساخته و برای رساندن تعداد واقعی بیت‌های شاهنامه به رقم مشهور (۶۰ هزار) بوده است.

در متن‌های دیگری از نیمه دوم قرن ششم نیز از فردوسی یاد شده، اما به‌شمار بیت‌های شاهنامه اشارتی نرفته است. برای نمونه عجایب‌المخلوقات طوسی و نیز کتاب النقص عبدالجلیل قزوینی.

حمدالله مستوفی از نخستین ایرانیانی است که به تصحیح شاهنامه پرداخت و در طول شش سال (از سال ۷۱۴ تا ۷۲۰ ق) شاهنامه‌ای گردآورد که امروزه در حاشیه دست‌نویس ظفرنامه‌وی در دسترس است. مستوفی در اشاره به تعداد بیت‌های شاهنامه چنین سروده است:

<p>سخن‌های او را شنیدم نخست که بودش عدد شصت‌باره هزار وز [صح: در] آن نسخه‌ها اندرین روزگار بسی دفتر شاهنامه به کف برون آوریدم یکی ز آن میان به شش‌بار بیور سخن شد پدید</p>	<p>به قولی صحیح و به لفظی درست همه بیت‌ها چون دُر شاهوار کما بیش پنجاه دیدم شمار [...]] گرفتم ز دانش چو دُر از صدف وزو شد سخن‌ها لطیف و عیان که در اول آن بر سخن گسترید</p>
--	--

(مستوفی، ۱۳۷۷)

واژه «بیور» احتمالاً نشان می‌دهد که مقصود مستوفی از «سخن‌ها»ی فردوسی و مبنای عقیده او درباره شمار شصت‌هزاری شاهنامه همان بیت‌های منتسب به فردوسی است که پیش از این آن‌ها را الحاقی دانستیم. نکته مهم، تأکید مستوفی بر این است که عدد شصت‌هزار «به قولی صحیح و به لفظی درست» است؛ یعنی این عدد ناشی از «سهو» و یا «تخلیط» (افزوده-های) «نویسندگان» (کاتبان) نیست بلکه «سخن» خود فردوسی است. تأکید مستوفی شاید پاسخ به پرسشی مُقدّر و نشان‌دهنده این باشد که در عصر او نیز این نظر وجود داشته که بیت‌های ناظر به این عدد در شاهنامه الحاقی و بر ساخته دیگران است؛ ورنه ضرورتی نداشت که مستوفی بر صحت آن اینگونه تأکید کند. مستوفی در بیت‌های بعد نیز (گویی در پاسخ به این پرسش که اگر خود فردوسی شمار شاهنامه را «شصت‌باره هزار» خوانده است، چگونه

۱. خوانش «وز آن نسخه‌ها...» (مستوفی، ۱۳۷۷، مقدمه) ناظر به «تعداد نسخه‌ها» است، اما «وز» بی‌شک تصحیفی است از «در» و معنای بیت ناظر به تعداد بیت‌های شاهنامه در نسخه‌هایی است که به رؤیت مستوفی رسیده بوده است. (سودآور، ۱۳۷۴؛ شهبازی، ۱۳۷۹؛ ریاحی، ۱۳۸۲؛ فردوسی، ۱۳۷۹: ج صفر و آیدنلو، ۱۳۸۷ ب)

بیت‌های موجود «کمابیش پنجاه» هزار بیت است؟)، می‌گوید شاهنامه «در اول» (یعنی در اصل) «شش بار بیور» بوده است. به بیان دیگر، مستوفی به کاستی، حذف و افتادگی بیت‌های شاهنامه معتقد بوده است. وی بر همین اساس سعی کرده است تا شاهنامه‌ای با شصت هزار بیت گردآورَد. جالب است که تعداد بیت‌های شاهنامه‌ای که در حاشیه و صفحات اصلی ظفرنامه آمده است با احتساب ۵۱ بیتی که افتادگی دارد، ۴۸۹۹۶ بیت است؛ نه شصت هزار بیت آنگونه که مستوفی یاد می‌کند و مقدمه‌نگار کتاب نیز تصور کرده است (ر.ک: همان، مقدمه رستگار: یک).

اما منابع تاریخی به پیشینه بحث درباره تعداد بیت‌های شاهنامه کمک چندانی نمی‌کنند. مورخان یا به اجمال از فردوسی و شاهنامه سخن گفته‌اند یا بدون ذکر نام یا با یادکرد فردوسی بیت‌هایی از شاهنامه را و یا بیت‌هایی هم‌روال با شاهنامه از متتبعان فردوسی را در جای جای آثار خود آورده‌اند. معدودی نیز به بازگفت برخی از حکایات مشهور درباره فردوسی بسنده کرده‌اند. در مجمل‌التواریخ و القصص، ترجمه تاریخ یمنی، تاریخ طبرستان، جهانگشای جوینی، طبقات ناصری، جامع‌التواریخ رشیدی، تاریخ گزیده، تاریخ بناکتی، تاریخ و صاف، تاریخ الجایتو، مسامرة الأخبار، تاریخ فرشته و احسن‌التواریخ نمونه‌های متعددی از بیت‌های شاهنامه آمده است، اما در میان منابع یادشده و نیز در دیگر منابع مشهور تاریخی همچون زین‌الأخبار، تاریخ بیهقی، تاریخ الوزرا، تاریخ سیستان، راحة الصدور، طبقات ناصری، تجارب السلف، تاریخ رویان، ذیل جامع‌التواریخ، ظفرنامه شرف‌الدین علی یزدی، مطلع سعدین، روضة الصفا، دیار بکر، تاریخ آل مظفر، عالم آرای عباسی، قصص الخاقانی، خلد برین، درة نادره و نیز مجمل‌التواریخ گلستانه به تعداد بیت‌های شاهنامه اشاره‌ای نشده است.

در میان مهم‌ترین منابع تاریخی قرن پنجم تا دهم، تنها خواندمیر (متوفای ۹۴۱ ق) در تاریخ حبیب‌السیر به شصت هزار بیتی بودن شاهنامه اشاره کرده است. وی پس از بازگفت داستان معروف مجاوبه فردوسی با عنصری، فرخی و عسجدی می‌نویسد: «بعد از چندگاه به نظم شاهنامه مأمور شده هزار بیت گفت و نزد سلطان محمود برد و سلطان زبان به تحسین او گشاده هزار دینار صله داد و چون فردوسی از نظم فارغ گشت، آن کتاب را که شصت هزار بیت است، به نظر سلطان رسانید و به دستور اول در برابر هر بیتی یک دینار طمع داشت؛ بعضی از حاسدان دونه‌مت آغاز خباثت کرده [...] صله او را بر شصت هزار درم قرار دادند»

رضانی فوکلائی و جلالی | ۱۰۱

(خواندمیر، ۱۳۳۳، ج ۲). وی در ادامه از دو منبع خود یعنی [بهارستان] جامی و تاریخ گزیده حمدالله مستوفی یاد کرده است.

دیگر منابع متأخر نیز مطالب منابع اولیه را با تغییرات اندکی تکرار کرده‌اند. برای نمونه قاضی نورالله شوشتری (مقتول به ۱۰۱۹ ق) که در مجالس المؤمنین از پشیمانی محمود و ارسال «شصت هزار متقال طلا با یک دست خلعت پادشاهانه» برای فردوسی سخن گفته است، از برخی منابع خود درباره زندگی فردوسی مانند چهارمقاله نظامی عروضی و تذکره دولتشاه یاد کرده و جای جای از روایات مقدمه بایسنغری نیز (بدون یادکرد) بهره برده است (شوشتری، ۱۳۷۷).

منابع رجالی قدیم و معاصر نیز تابع متون پیشین، شاهنامه را شصت هزار (قمی، ۱۳۹۷؛ طهرانی، ۱۳۷۸) یا «حدود شصت هزار بیت» (مدرس) نوشته‌اند.

۳-۴. دیدگاه‌های مختلف پژوهشگران معاصر

معاصرینی که به شمار بیت‌های شاهنامه اشاره داشته‌اند، دو دسته‌اند: ۱- کسانی که مستند آن‌ها قول مشهور یا بیت‌های منتسب به فردوسی بوده است: مانند ذکاءالملک اول (فروغی، ۱۳۸۷) و طهرانی. ۲- کسانی که به شمارش بیت‌های متون خطی و چاپی پرداخته یا به پژوهش‌های دیگران در این‌باره و کمتر بودن تعداد واقعی بیت‌ها از رقم مشهور واقف بوده‌اند.

دسته نخست، بیت‌های شاهنامه را همان شصت هزار دانسته‌اند؛ اما در میان دسته دوم اختلاف نظرهایی وجود دارد: الف- کسانی که در صحت انتساب هر سه بیت یا برخی از سه بیت ناظر به رقم شصت هزار به فردوسی تردید کرده‌اند (مانند کزازی، نوری عثمان اف و آیدنلو در برخی از آثارش) و ب- کسانی که صحت انتساب همه یا برخی از این بیت‌ها به فردوسی را پذیرفته و به تلویح یا تصریح، رقم مشهور را برآمده از سخن خود فردوسی دانسته‌اند (قریب به اتفاق دیگر پژوهشگران). این پژوهشگران در پاسخ بدین پرسش که چرا میان رقمی که فردوسی ذکر کرده است و تعداد واقعی بیت‌های شاهنامه تفاوت وجود دارد، چند نظر مختلف بیان کرده‌اند:

- تعداد بیت‌های شاهنامه بنا به نص صریح فردوسی در اصل شصت هزار (یا قریب به شصت هزار) بیت بوده و شاهنامه‌هایی که امروز در دست است، ناقص هستند (نظر علامه همایی،

فروزانفر، فروغی دوم و حمیدیان) (به ترتیب ر.ک: خالقی مطلق، ۱۳۸۱؛ فروزانفر، ۱۳۵۸؛ فروغی، ۱۳۷۹؛ فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۴، پیوست ۱). گفتیم که از گذشتگان، حمدالله مستوفی نیز بر همین عقیده بوده است.

- فردوسی این رقم را به «تقریب» یاد کرده (نظر نولدکه، نفیسی و آیدنلو) و یا «واحد کامل» شصت را به «تقریب» بنا به «حساب شستگانی» آورده است (نظر ریاحی). (نولدکه، ۲۵۳۷؛ نفیسی، ۱۳۹۰؛ آیدنلو، ۱۳۸۷، ب و ریاحی، ۱۳۸۲).

- «کم دقتی» فردوسی درباره اعداد (نظر نولدکه: ۲۵۳۷) و «سهل انگاری» او و نداشتن «دقت نسبی» در مقام یک تاریخ‌نگار (نظر یارشاطر) (آیدنلو، ۱۳۸۷ الف).

- این رقم ناشی از «مسامحه» و «مبالغه» فردوسی است (نظر تقی‌زاده: ۱۳۹۰).

- فردوسی این رقم را «تخمیناً» بیان کرده است و شاید فکر می‌کرده که با افزودگی‌هایی که تا پایان عمر اعمال می‌کند شاهنامه به حدود شصت هزار بیت برسد (نظر شمیسا: ۱۳۹۶).

جلال‌الدین همایی هنگام تصحیح شهریارنامه عثمان مختاری پی برد که برخی از بیت‌هایی که در کتاب مذکور از شاهنامه فردوسی نقل شده است در دست‌نویس‌های متداول شاهنامه وجود ندارد. وی نتیجه گرفت که بیت‌هایی از شاهنامه از قلم کاتبان افتاده تا «شماره ابیات موجودش از شصت هزار بیتی که خود فردوسی مکرر تصریح فرموده است، به حدود ۴۸-۵۶ و حد متوسطش ۵۰ هزار بیت تقلیل یافته [...] است» (خالقی مطلق، ۱۳۸۱). خالقی مطلق به تفصیل با نقد و رد نظر همایی (همانجا) بر آن است که «افسانه شصت هزار بیت بودن شاهنامه که یک جا در هجونامه («از ابیات غرا دو ره سی هزار») و یک جا در داستان خسرو پرویز («بود بیت شش‌بار بیور هزار») از سوی خود شاعر یا از قلم دیگران بدان اشاره شده است»، (خالقی مطلق، ۱۳۸۸) از جمله دلایل افزودن بر بیت‌های شاهنامه بوده است. به عقیده وی «اصل شاهنامه چیزی میان ۴۸ تا ۴۹ هزار بیت بوده است؛ یعنی به ۵۰ هزار بیت هم نمی‌رسیده، چه رسد به شصت هزار بیت یا بیشتر» (خالقی مطلق، ۱۳۸۱).

رضانی فوکلائی و جلالی | ۱۰۳

۴. تعداد بیت‌ها در برخی از دست‌نویس‌ها و چاپ‌های مشهور شاهنامه

۴-۱. دست‌نویس‌ها

۴-۱-۱. دست‌نویس فلورانس

از آنجا که این دست‌نویس (مورخ ۶۱۴ هـ.ق) تنها در بردارنده حدود نیمی از شاهنامه (از آغاز تا پادشاهی کیخسرو) است، محل بررسی قرار نگرفت.

۴-۱-۲. دست‌نویس لندن

این نسخه (با تاریخ ۶۷۵ هـ.ق) که کهن‌ترین دست‌نویس کامل شاهنامه است، ۴۹۶۱۸ بیت دارد (فردوسی، ۱۳۸۴، مقدمه افشار).

۴-۱-۳. دست‌نویس سن ژوزف

این دست‌نویس که بدون تاریخ و کتابت آن مربوط به «اواخر قرن هفتم و به احتیاط اوایل سده هشتم» است (فردوسی، ۱۳۸۹، مقدمه افشار)، بنا به شمارش جلال خالقی مطلق دارای ۴۸۰۲۳ بیت است که با احتساب افتادگی‌ها «در اصل دارای ۴۸۱۰۱ بیت بوده است» (همان، مقدمه خالقی مطلق).

۴-۱-۴. شاهنامه به تصحیح حمدالله مستوفی

اسلام‌پناه (۱۳۸۸) شمار بیت‌های شاهنامه در ظفرنامه را ۴۸۹۹۲ بیت برشمرده، اما تعداد بیت‌های شاهنامه که در حاشیه و متن دست‌نویس ظفرنامه آمده است به احصای نگارندگان ۴۸۹۹۶ بیت است.

۴-۱-۵. دست‌نویس‌های مٹیو لامسدن^۱ (خاورشناس اسکاتلندی)

وی در سال ۱۸۱۱م در کلکته به ویرایش و چاپ مجلد نخست شاهنامه پرداخت. شمار ابیات نسخه‌های وی را نولدکه چنانکه در پی می‌آید، بررسی کرده است.

---

1. Lumsden, M.

۴-۱-۶. دست‌نویس‌های محل بررسی نولدکه

نخستین پژوهش‌های جدی در بررسی کمیت دست‌نویس‌های شاهنامه از تئودور نولدکه^۱ است و پژوهشگران بعدی در این زمینه به نحوی دنباله‌رو آراء او در کتاب حماسه ملی ایران (تألیف سال ۱۹۲۰م) هستند. وی می‌نویسد: «اکنون ما اعداد ابیات بیش از ۴۰ نسخه را می‌دانیم. از این نسخه‌ها فقط یک نسخه که همان مأخذ عمده لامسدن است [...] دقیقاً ۶۱۲۶۶ بیت است؛ دو نسخه دیگری که در [شاهنامه] لامسدن مذکور است، یکی ۵۹۲۶۰ بیت و دیگری ۵۸۵۰۰ بیت دارند. از این‌ها گذشته چند نسخه دیگر شامل بیش از ۵۵ هزار بیت هستند. اغلب نسخ از ۴۸ تا ۵۲ هزار بیت دارند. [...] تعداد ابیات ده نسخه خطی از ۴۶۹۸۲ تا ۵۶۶۸۵ است. تعداد ابیات بسیاری از نسخ دیگر از این هم کمتر است. حتی یک نسخه فقط ۳۹۸۵۱ بیتی است. اکنون اگر کسی تصور کند که هر چه تعداد ابیات بیشتر است، دلالت دارد بر اینکه منظومه کمتر تحریف شده است، کاملاً اشتباه کرده است. در نسخه ۶۱۲۶۶ بیتی یک فصل بزرگ بُرزنامه که شامل ۳۷۰۰ بیت است به شاهنامه الحاق شده که از فردوسی نیست [...]» (نولدکه، ۲۵۳۷).

۴-۱-۷. دست‌نویس‌های ترنر ماکان^۲ (افسر انگلیسی مشغول به خدمت در هندوستان)

وی در سال ۱۸۲۹م در کلکته به چاپ کامل شاهنامه اقدام کرد. تعداد بیت‌های برخی از نسخه‌های مورد استفاده وی به شرح جدول (۱) است (ر.ک: دو ساسی، ۱۳۹۰).

جدول ۱. تعداد بیت‌های شاهنامه در نسخه‌های مورد استفاده ترنر ماکان

ردیف	تاریخ نسخه	شمار بیت‌ها	ردیف	تاریخ نسخه	شمار بیت‌ها
۱	۸۲۱ هـ.ق	۵۶۵۸۸	۶	۱۰۰۸ هـ.ق	۴۷۵۲۰
۲	۸۸۲ هـ.ق	۵۰۵۰۰	۷	۱۰۲۰ هـ.ق	۵۱۲۴۳
۳	۸۹۹ هـ.ق	۵۲۱۳۵	۸	بی‌تاریخ	۵۶۶۸۵
۴	۹۴۹ هـ.ق	۵۰۳۱۰	۹	بی‌تاریخ	۵۵۱۹۲
۵	۱۰۰۲ هـ.ق	۴۶۹۸۲	۱۰	بی‌تاریخ	۵۱۱۳۰

1. Nöldeke, T.

2. Macan, T.

رمضانی فوکلائی و جلالی | ۱۰۵

۴-۱-۸. نسخه شماره ۳۵۸ کتابخانه خدابخش هند (مورخ ۹۴۲ هـ ق) حدود ۵۰ هزار بیت (ر. ک: احمد، ۱۳۹۲).

۴-۱-۹. نسخه شماره ۳۶۰ کتابخانه خدابخش هند (مورخ ۹۹۹ هـ ق) دارای ۵۰ هزار بیت (رادفر، ۱۳۹۱).

۴-۱-۱۰. نسخه شماره ۱۸۱۴ کتابخانه خدابخش هند (بی تاریخ، ق ۱۷ میلادی؟) بیش از ۵۷ هزار بیت؛ به خاطر افزوده شدن گرشاسپ نامه به متن (ر. ک: احمد، ۱۳۹۲).

۴-۱-۱۱. نسخه شماره A۳۵۹ کتابخانه خدابخش هند (بدون تاریخ ترقیمه) دارای ۵۱ هزار بیت (همان).

۴-۱-۱۲. نسخه های لنینگراد

نوری عثمان اف در مقاله ای از نسخه های هشتاد هزاریتی شاهنامه یاد کرده است که احتمالاً خطاست؛ زیرا هیچ نسخه ای تاکنون با این تعداد گزارش نشده است. چنانکه خود وی در پایان مقاله می نویسد: «از ۱۲ نسخه لنینگراد فقط سه نسخه نزدیک به ۶۰ هزار بیت دارد و در ۹ نسخه دیگر تعداد بیت ها از ۵۳ تا ۷۰ هزار است.» وی می افزاید: «هیچ یک از نسخ قدیم بیش از ۵۵ هزار بیت ضبط نکرده اند» (نوری عثمان اف، ۱۳۵۷).

۴-۲. چاپ ها

۴-۲-۱. چاپ لامسدن

پس از چاپ منتخبات شاهنامه توسط هاگمن^۱ (گوتینگن^۲، ۱۸۰۱م)، قدیمی ترین قسمتی که از شاهنامه به طور مستقل در اروپا به چاپ رسید، چاپ مجلد نخست شاهنامه توسط مٹیو لامسدن (کلکته: ۱۸۱۱م) است (ر. ک: افشار، ۱۳۵۵). از آنجا که این چاپ از شاهنامه کامل نیست، خارج از پژوهش حاضر قرار می گیرد.

---

1. Hagemann, E. G.
2. Göttingen

۴-۲-۲. چاپ ترنر ماکان

در این چاپ (کلکته: ۱۸۲۹ میلادی) داستان‌ها و بیت‌های الحاقی فراوان است و پاره‌ای از بیت‌های گرشاسپ‌نامه و بُرزنامه به آن الحاق شده است. جیحونی بدون شمارش ابیات این چاپ، تعداد بیت‌های چاپ دبیرسیاقی را که از روی این طبع انجام شده است، ۵۶۱۷۰ بیت دانسته است (فردوسی، ۱۳۷۹، ج صفر)، اما تعداد ابیات چاپ‌های ترنر ماکان و دبیرسیاقی به احصای نگارندگان به ترتیب ۵۵۳۱۹ و ۵۵۳۶۰ بیت است.

۴-۲-۳. چاپ ژول مول^۱

جیحونی تعداد بیت‌های این شاهنامه را که توسط ژول مول، خاورشناس آلمانی، پس از قریب ۵۰ سال پژوهش (بین سال‌های ۱۸۲۶ تا پایان عمر وی ۱۸۷۶) با استفاده از ۳۵ دست‌نویس موجود در اروپا تصحیح و به فرانسه ترجمه شده، ۵۲۶۱۴ نوشته است (همان)، اما تعداد بیت‌های این شاهنامه به احصای نگارندگان ۵۲۵۱۴ بیت است.

۴-۲-۴. چاپ دبیرسیاقی

این چاپ که بر مبنای شاهنامه چاپ ترنر ماکان و با اصلاحات مختصری از مندرجات چاپ شوروی و دست‌نویس فلورانس و طبع کلاله خاور تصحیح شده است (فردوسی، ۱۳۹۵، پیش‌گفتار) به شمارش نگارندگان دارای ۵۵۳۶۰ بیت است.

۴-۲-۵. چاپ مسکو

جیحونی تعداد بیت‌های این چاپ را که به سرپرستی خاورشناس روس، یوگنی ادواردویچ برتلس^۲ و بعد از درگذشت وی با سرپرستی عبدالحسین نوشین، تصحیح و بین سال‌های ۱۹۶۰ تا ۱۹۷۱ در یک دوره ۹ جلدی منتشر شد (ریاحی، ۱۳۸۹)، ۴۹۶۲۶ نوشته است (فردوسی، ۱۳۷۹، ج صفر)، اما تعداد بیت‌های این چاپ به احصای نگارندگان، بدون احتساب ۱۴۸۹ بیت الحاقی که در قالب ملحقات به صورت جداگانه اعلام شده، ۴۹۶۲۵ بیت است.

---

1 . Mohl, J. Von.
2 . Berthels, E. E.

رمضانی فوکلائی و جلالی | ۱۰۷

آیدنلو (۱۳۸۵) به نقل از محمود مدبری تعداد ابیات چاپ‌های مسکو را «۴۹۵۲۹»، ژول مول «۵۲۵۲۰»، بروخیم «۵۱۱۹۲» و دبیرسیاقی را «۵۳۸۸۲» دانسته است که این تعداد بنا به شمارش نگارندگان با میزان دقیق بیت‌ها اندکی فاصله دارند.

۴-۲-۶. تصحیح خالقی مطلق و همکاران

این چاپ که باید آن را دقیق‌ترین و بهترین تصحیح شاهنامه تا به امروز دانست، دارای دو ویرایش است. آیدنلو (۱۳۹۶) تعداد بیت‌های ویرایش نخست (چاپ طی سال‌های ۱۳۶۶ تا ۱۳۸۶ در هشت مجلد) را ۴۹۵۳۰ بیت نوشته است، اما به شمارش نگارندگان دارای ۴۹۵۳۷ بیت است. تعداد ابیات در ویرایش دوم خالقی (انتشار یافته در دو مجلد، سال ۱۳۹۳) ۴۹ بیت کمتر شده و به ۴۹۴۸۸ بیت رسیده است. (محل و تعداد بیت‌های جابه‌جا شده، کاسته و افزوده شده در ویرایش دوم، طی جدولی در ضمیمه مجلد دوم به دست داده شده است. تعداد ابیات کاسته شده در این ضمیمه به خطا ۴۷ بیت گفته شده است. تعداد ابیات ویرایش اول در ضمیمه کتاب ۴۹۵۳۵ بیت ذکر شده است؛ حال آنکه تعداد واقعی بیت‌های ویرایش نخست بنا به شمارش ما دو بیت بیشتر است؛ چراکه در بخش‌های مربوط به کیومرث، جمشید، ضحاک و منوچهر در ضمیمه کتاب چهار بیت به درستی محاسبه نشده و در قسمت نوشین‌روان به خطا به تعداد ابیات دو بیت اضافه شده است).

۴-۲-۷. تصحیح قریب و بهبودی

دارای ۵۰۰۷۴ بیت (فردوسی، ۱۳۷۹، ج صفر)

۴-۲-۸. تصحیح روشن و قریب

این شاهنامه که بر اساس دست‌نویس موزه بریتانیا در سال ۱۳۷۴ منتشر شده به شمارش جیحونی دارای ۵۰۰۵۴ بیت است. (همان).

۴-۲-۹. تصحیح جیحونی

به شمارش نگارندگان دارای ۴۹۵۸۲ بیت است.

۴-۲-۱۰. نامه باستان میرجلال‌الدین کزازی

این شاهنامه که ویرایش و گزارش شاهنامه است به شمارش نگارندگان در متن اصلی دارای ۴۹۱۵۹ بیت است که ۱۱۴۰ بیت نیز به صورت جداگانه با عنوان بخش‌های برافزوده در ادامه متن اصلی آمده است.

۴-۲-۱۱. ویرایش جنیدی

در این ویرایش که آیدنلو (۱۳۹۰) آن را «فاقد اعتبار علمی» دانسته است و «به‌جای توجه به دست‌نویس‌های شاهنامه و مقابله آن‌ها غالباً از معیارهای فرعی و جانبی برای ویرایش استفاده شده، ۳۳۷۷۹ بیت شاهنامه الحاقی و فقط ۱۶۰۹۵ بیت اصلی و سروده خود فردوسی تشخیص داده شده است.»

۵. جدول‌ها

۵-۱. جدول تطبیقی - مقایسه‌ای تعداد بیت‌ها در چاپ‌های مشهور شاهنامه

جدول ۲. جدول تطبیقی - مقایسه‌ای تعداد بیت‌ها در چاپ‌های مشهور شاهنامه

ردیف	شرح	ترنر ماکان	ژول مول	برونیم	مسکو	دبیرسیاقی	کزازی	بهرمنی	خالقی مطلق
۱	دیبچه	۲۳۹	۲۳۷	۲۳۷	۲۲۵	۲۴۳	۲۱۲	۲۱۲	۲۰۹
۲	گیومرت	۷۵	۷۴	۷۴	۷۲	۷۶	۷۳	۷۱	۷۳
۳	هوشنگ	۴۶	۴۶	۴۶	۳۸	۴۷	۲۴	۳۹	۲۴
۴	طمورت	۵۱	۵۰	۵۰	۴۶	۵۱	۴۷	۴۶	۴۷
۵	جمشید	۲۲۸	۲۱۶	۲۱۶	۱۹۲	۲۲۷	۱۹۴	۱۹۳	۱۹۵
۶	ضحاک	۵۴۹	۵۴۲	۵۴۲	۴۷۰	۵۵۳	۵۱۳	۴۹۸	۵۰۳
۷	فریدون	۱۲۴۹	۱۱۵۱	۱۱۵۱	۸۹۸	۱۲۶۱	۱۰۶۳	۱۰۹۸	۱۰۷۵
۸	منوچهر	۲۱۸۳	۲۰۳۰	۲۰۳۰	۱۶۵۴	۲۱۸۴	۱۶۳۴	۱۷۹۶	۱۶۱۴
۹	نوذر	۷۰۵	۶۱۱	۶۱۰	۵۴۳	۶۹۰	۵۳۶	۵۴۵	۵۶۳
۱۰	زوطهماسب	۳۷	۴۸	۴۸	۴۵	۵۴	۴۶	۴۶	۳۳
۱۱	[پادشاهی گرشاسپ]	۲۹۸	۲۷۳	۲۷۳	۲۰۶	۲۹۲	۱۲۰	۲۱۳	۱۲۳
۱۲	کیقباد	۳۳۵	۲۴۰	۲۴۱	۲۰۲	۳۲۷	۱۸۳	۱۹۲	۱۸۵
۱۳	کیکائوس	۱۹۴	۱۵۹	۱۶۰	۱۵۴	۱۹۲	۱۵۱	۱۵۳	۱۵۴

ردیف	شرح	تُرز ماکان	زول مول	پرزخیم	مسکر	دبیر سیاقی	کرازی	چیچونی	خالقی مطلق
۱۴	داستان جنگ مازندران	۱۰۳۵	۸۳۲	۸۳۳	۷۶۴	۱۰۲۰	۷۱۹	۷۳۷	۷۳۱
۱۵	داستان جنگ هاماوران	۶۸۷	۵۳۶	۵۳۶	۴۵۶	۷۰۱	۴۱۴	۴۵۰	۴۳۸
۱۶	داستان رستم و هفت گردان در شکارگاه افراسیاب	۳۳۸	۲۴۵	۲۴۵	۱۶۹	۳۳۵	۱۵۵	۲۰۷	۱۷۰
۱۷	داستان رستم و سهراب	۱۶۷۰	۱۴۶۰	۱۴۶۰	۱۰۵۹	۱۶۷۵	۱۰۱۱	۱۰۲۰	۱۰۲۱
۱۸	داستان سیاوخش	۲۸۵۷	۲۷۷۰	۲۷۶۴	۲۵۷۰	۲۹۰۶	۲۵۱۶	۲۴۸۳	۲۵۲۲
۱۹	داستان کین سیاوخش	۶۲۲	۵۵۰	۵۵۴	۵۰۰	۶۲۰	۴۸۸	۴۸۹	۴۸۹
۲۰	داستان رفتن گیو به ترکستان	۹۶۴	۸۹۵	۸۹۴	۷۰۵	۹۹۰	۶۸۰	۶۸۰	۷۰۲
۲۱	داستان عرض کردن کیخسرو	۵۲۸	۳۸۶	۳۹۱	۳۷۹	۴۸۸	۳۶۱	۳۶۶	۳۶۵
۲۲	داستان فرود سیاوخش	۱۵۴۱	۱۳۱۴	۱۳۲۲	۱۲۷۶	۱۴۴۳	۱۲۴۳	۱۲۳۳	۱۲۴۵
۲۳	داستان کاموس گشانی	۱۶۲۴	۱۵۹۵	۱۵۸۶	۱۴۷۲	۱۷۰۷	۱۴۵۸	۱۴۴۸	۱۴۷۴
۲۴	[داستان خاقان چین]	۱۶۰۸	۱۵۲۵	۱۵۰۷	۱۴۲۲	۱۶۲۳	۱۳۶۸	۱۳۷۱	۱۴۰۹
۲۵	داستان رستم زال با اکوان دیو	۲۳۶	۲۳۷	۲۳۱	۱۹۳	۲۴۰	۱۸۷	۱۸۹	۱۸۸
۲۶	داستان بیژن با منیژه	۱۳۹۶	۱۳۸۷	۱۳۳۵	۱۳۱۲	۱۳۵۸	۱۲۸۳	۱۲۸۲	۱۲۷۹
۲۷	داستان رزم دوازده رُخ	۲۶۶۴	۲۴۵۵	۲۵۲۹	۲۵۱۸	۲۵۵۷	۲۵۱۳	۲۴۷۸	۲۵۱۴
۲۸	داستان جنگ بزرگ کیخسرو	۳۵۱۴	۳۲۰۰	۳۱۹۰	۳۱۰۷	۳۲۸۹	۳۱۱۶	۳۱۱۵	۳۱۴۰
۲۹	داستان گشتاسب با کتایون	۹۸۲	۹۱۶	۹۰۴	۹۰۱	۹۳۰	۹۰۲	۹۱۳	۹۰۹

ادامه جدول ۲.

ردیف	شرح	تزر ماکان	زول مول	پرو-تیم	مسکر	دبیر-سیاقی	کرازی	چیچونی	خالقی مطلق
۳۰	داستان جنگ گشتاسپ با آرجاسپ	۱۳۲۵	۱۵۳۳	۱۵۱۲	۱۵۲۳	۱۶۱۵	۱۵۱۷	۱۵۳۳	۱۵۳۷
۳۱	داستان هفتخان اسپندیار	۸۶۸	۸۷۳	۸۷۱	۸۴۹	۸۸۵	۸۵۱	۸۴۹	۸۴۹
۳۲	داستان رستم و اسپندیار	۱۸۳۶	۱۶۶۲	۱۶۸۴	۱۶۷۶	۱۸۴۷	۱۶۵۶	۱۶۶۲	۱۶۶۹
۳۳	داستان رستم با شغاد	۳۵۱	۳۴۱	۳۳۸	۳۵۷	۳۵۲	۳۳۹	۳۳۹	۳۳۸
۳۴	بهمن	۱۵۹	۱۶۷	۱۵۶	۱۸۶	۱۶۹	۱۵۹	۱۵۹	۱۶۰
۳۵	همای چهارآزاد	۳۲۶	۳۲۰	۳۱۸	۳۲۲	۳۱۹	۳۲۲	۳۲۲	۳۲۲
۳۶	داراب	۱۲۰	۱۳۵	۱۳۵	۱۳۴	۱۳۷	۱۳۵	۱۳۵	۱۳۶
۳۷	دارا	۴۹۳	۴۵۹	۴۵۷	۴۵۳	۴۸۵	۴۵۵	۴۵۷	۴۵۹
۳۸	اسکندر	۲۰۳۰	۱۹۵۵	۱۹۴۹	۱۹۳۱	۲۰۶۸	۱۹۱۵	۱۹۰۰	۱۹۰۶
۳۹	اشکانیان	۷۱۱	۷۶۱	۷۴۷	۷۷۷	۷۱۷	۷۶۶	۷۷۸	۷۷۹
۴۰	اردشیر	۶۸۳	۶۶۰	۶۴۹	۶۸۹	۶۸۱	۶۵۷	۶۵۴	۶۵۱
۴۱	شاپور اردشیر	۸۰	۸۸	۸۸	۹۳	۹۳	۱۱۵	۱۲۰	۱۲۱
۴۲	اورمزد شاپور	۱۱۱	۹۱	۹۰	۹۵	۹۶	۹۳	۹۵	۹۱
۴۳	بهرام اورمزد	۴۶	۴۸	۴۱	۳۹	۴۴	۳۹	۳۸	۴۵
۴۴	بهرام بهرام	۲۴	۳۵	۲۹	۲۹	۲۹	۲۸	۲۶	۲۴
۴۵	بهرام بهرامیان	۱۲	۱۷	۱۳	۱۵	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴
۴۶	نرسی	۲۷	۲۶	۲۵	۲۴	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵
۴۷	اورمزد بزرگ	۳۳	۲۵	۲۵	۳۹	۲۵	۳۹	۳۹	۴۰
۴۸	شاپور ذوالاکتاف	۶۷۵	۶۷۹	۶۶۴	۶۶۰	۶۷۹	۶۵۶	۶۵۲	۶۵۹
۴۹	اردشیر نیکوکار	۱۶	۱۷	۱۶	۱۷	۱۶	۱۷	۱۷	۱۷
۵۰	شاپور شاپور	۳۵	۳۳	۳۳	۳۴	۳۵	۳۳	۳۳	۳۳
۵۱	بهرام شاپور	۳۲	۳۵	۳۱	۳۳	۳۲	۳۲	۳۲	۳۲
۵۲	یزدگرد بزه‌گر	۷۰۴	۶۹۲	۶۸۵	۶۹۳	۷۰۱	۶۸۵	۶۸۹	۶۸۰
۵۳	بهرام گور	۲۶۶۴	۲۶۳۴	۲۶۰۱	۲۵۹۳	۲۶۶۱	۲۵۷۳	۲۵۹۳	۲۵۸۷
۵۴	یزدگرد بهرام گور	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶
۵۵	هرمزد یزگرد	۲۰	۲۰	۲۰	۱۸	۲۰	۱۸	۱۸	۱۸
۵۶	پیروز یزگرد	۱۳۹	۱۴۱	۱۳۸	۱۴۰	۱۳۹	۱۳۹	۱۳۸	۱۴۰
۵۷	بلاش پیروز	۱۹۴	۱۹۳	۱۹۱	۱۸۹	۱۹۶	۱۹۲	۱۹۰	۱۹۰

ادامه جدول ۲.

ردیف	شرح	تزر ماکان	زول مول	پرزنجیم	مسکو	دبیرسیاقی	کرازی	جیحونی	خالقی مطلق
۵۸	قباد	۳۸۱	۴۰۶	۴۰۱	۳۸۹	۴۰۳	۳۷۷	۳۷۵	۳۸۰
۵۹	نوشین روان	۴۶۵۹	۴۶۱۱	۴۵۳۶	۴۴۶۸	۴۶۴۹	۴۴۶۴	۴۴۸۵	۴۵۰۷
۶۰	هرمزد نوشین روان	۱۹۸۶	۱۹۳۴	۱۹۱۳	۱۸۸۷	۱۹۸۸	۱۸۸۲	۱۹۱۶	۱۹۱۶
۶۱	خسرو پرویز	۴۲۵۵	۴۲۰۱	۴۱۲۵	۴۰۸۳	۴۲۶۹	۴۱۲۳	۴۰۹۸	۴۰۹۰
۶۲	شبیرویه	۶۴۲	۶۰۴	۵۹۵	۶۰۰	۶۴۳	۶۰۴	۶۰۵	۶۱۵
۶۳	اردشیر شیروی	۸۷	۶۴	۵۶	۵۰	۹۲	۵۰	۵۰	۵۰
۶۴	فرابین	۹۲	۶۸	۶۴	۵۲	۸۹	۴۷	۴۷	۴۸
۶۵	بوران دخت	۳۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳
۶۶	آزرمی دخت	۱۱	۱۴	۱۰	۱۱	۱۴	۱۱	۱۱	۱۱
۶۷	فرخزاد	۳۳	۲۷	۲۷	۱۵	۳۳	۱۵	۱۵	۱۶
۶۸	یزدگرد شهریار	۹۴۵	۹۱۶	۸۵۸	۸۶۵	۹۶۲	۸۵۷	۸۶۱	۸۹۰
	جمع کل بیت‌ها	۵۵۳۱۹	۵۲۵۱۴	۵۲۰۹۹	۴۹۶۲۵	۵۵۳۶۰	۴۹۱۵۹	۴۹۵۸۲	۴۹۴۸۸

۲-۵. مقایسه کلی بیت‌های الحاقی (ملحقات) شاهنامه

در چاپ مسکو و نامه باستان کرازی در پایان هر دفتر بیت‌هایی تحت عنوان ملحقات آمده است که در جدول (۳) شمار آن‌ها به تفکیک ارائه شده است. چاپ‌های ژول مول، خالقی و جیحونی فاقد بخش‌های الحاقی به صورت تفکیک شده هستند. در برخی از این چاپ‌ها همانند چاپ خالقی مطلق و مسکو گاهی بیت‌هایی در ذیل صفحات و بخش نسخه‌بدها ذکر شده است که طبعاً در این جدول شمارش و لحاظ نگردیده است.

جدول ۳. مقایسه بیت‌های الحاقی (ملحقات) شاهنامه

ردیف	شرح	مسکو	کرازی
۱	پادشاهی هوشنگ	-	۲۰
۲	پادشاهی ضحاک تازی	۳۸	-
۳	پادشاهی فریدون	۱۷۶	۱۸
۴	پادشاهی منوچهر	۱۷۷	۱۷۸
۵	داستان جنگ مازندران	-	۸۵
۶	داستان جنگ هاموران	۵۰	۴۵
۷	داستان رستم و سهراب	۱۴۰	۱۳۰
۸	داستان سیاوش	۱۹۰	۱۶۰

ادامه جدول ۳.

ردیف	شرح	مسکو	کرازی
۹	داستان کاموس کشانی	۱۳۸	۱۲۱
۱۰	داستان رستم و اکوان دیو	۲۱	۲۱
۱۱	داستان بیژن و منیژه	۶۵	۱۱۳
۱۲	داستان دوازده رخ	۹	۱۸
۱۳	جنگ بزرگ کیخسرو با افراسیاب	۶	۶
۱۴	پادشاهی بهمن	-	۲۰
۱۵	پادشاهی اسکندر	۵۶	-
۱۶	پادشاهی شاپور ذوالکثاف	-	۲۷
۱۷	پادشاهی بهرام گور	۲۹	۲۹
۱۸	پادشاهی نوشین روان	۸۶	۸۳
۱۹	پادشاهی هرمزد نوشین روان	-	۷
۲۰	پادشاهی خسرو پرویز	۱۶	-
۲۱	پادشاهی اردشیر شبروی	۴۲	۹
۲۲	پادشاهی فرآیین	۳۹	-
۲۳	پادشاهی پوران دخت	۳۹	-
۲۴	پادشاهی فرخزاد	۱۸	۱۲
۲۵	پادشاهی یزدگرد شهریار	۱۵۴	۳۸
	جمع کل بیت‌های الحاقی	۱۴۸۹	۱۱۴۰

۶. دیدگاه نگارندگان و توضیحی دربارهٔ عدد «شصت» و «شصت هزار»

اگر بپذیریم که شمار واقعی بیت‌های شاهنامه با توجه به کهن‌ترین دست‌نویس کامل شاهنامه (نسخهٔ لندن) و دست‌نویس‌های کهنی چون سن‌ژوزف و شاهنامهٔ مصحح حمدالله مستوفی و نیز مهم‌ترین چاپ‌ها (خالقی، جیحونی، مسکو) کمتر از ۵۰ هزار بیت بوده، بسیار مستبعد است که فردوسی «به تقریب» با افزودن حدود «ده‌هزار بیت» از کمیت اثر خود یاد کرده باشد. ده‌هزار بیت افزودن بر تعداد بیت‌ها، یعنی اعلام حجم شاهنامه ۲۰ درصد بیشتر از مقدار واقعی آن و این بیش از آن است که بتوان آن را یادکردی «به تقریب»، «به تخمین» و یا ناشی از «مسامحه» و «مبالغه» خواند! وقتی حجم سروده‌های بسیاری از شاعران بزرگ گذشته، کمتر از ده‌هزار بیت است و نیز وقتی کمیت اثر در میان شاعران قدیم می‌توانسته است بیانگر میزان توان شاعری باشد، مستبعد است فردوسی که می‌خواسته منظومهٔ خود را به شاه تقدیم کند اثر خود را ۲۰ درصد بیش از مقدار واقعی توصیف کرده باشد؛ چه می‌توانسته محل سعایت

رمضانی فوکلائی و جلالی | ۱۱۳

معارضان هنری او قرار گیرد؛ خاصه آنکه میزان شعر در میزان صلۀ شاهانه نیز می‌توانسته است مؤثر بوده باشد.

اما اگر بپذیریم که خود فردوسی به این تعداد اشاره نکرده است و بیت‌های ناظر به این مسأله در شاهنامه همگی الحاقی هستند، این عدد چرا، از کی و توسط چه کسانی دربارهٔ تعداد بیت‌های شاهنامه به کاررفته است؟ برای پاسخ بدین پرسش ابتدا لازم است توضیحی دربارهٔ عدد «شصت» و دلالت‌های آن داده شود.

در کنار مفهوم «تقریب»، شواهد متعددی از متون قرن پنجم و ششم وجود دارد که عدد «شصت» به مثابه «عدد کثرت» یا عدد «کمال» به کاررفته است و به تعبیری دیگر، یکی از کاربردهای عدد «شصت» در متون ادبی، افادۀ معنی «کثرت» و «کمال» است. بدین ترتیب قرار گرفتن عدد «شصت» در کنار عدد «هزار» در توصیف تعداد بیت‌های شاهنامه، هر سه معنی را می‌تواند افاده کند.

۶-۱. شواهدی برای عدد «شصت» و افادۀ معنی «کثرت»

- «کمند شصت‌خم»

همی گشت رستم چو پیل دژم کمندی به بازودرون شصت‌خم
(فردوسی، ۱۳۹۳: ج ۱ و نیز ر.ک: فرّخی، ۱۳۸۰)

نیز «رشتهٔ شصت‌خم» (فردوسی، ۱۳۹۳: ج ۱) و «شصت‌بازی کمند» (فردوسی، ۱۳۹۳: ج ۱)

- «چاه شصت‌باز»

آفرین بر مرکبی کو بشنود در نیمه‌شب بانگ پای مورچه از زیر چاه شصت‌باز
(منوچهری، ۱۳۴۷)

- «دَبوس شصت‌من»

چون زند بر مهرهٔ شیران دَبوس شصت‌من چون زند بر گردن گردان عمود گاوسار
(همان)

– «کاخ شصت پایه»

لیکن این شصت پایه کاخ بلند   کآسمان بر سرش رود به کمند
(نظامی، ۱۳۸۵ ب)

نیز «رواق شصت پایه» و «حصار شصت پایه» (همان).

– «شصت روزن عشق»

گر خانه عالم است تاریک   بگشاید عشق، شصت روزن
(مولوی، ۱۳۸۶: ج ۱)

۶-۲. شواهدی برای عدد «شصت» و افاده معنی «کمال»

«شصت سال عمر»، گذشته از مفهوم «کثرت» سن، گویی عمر کاملی شمرده می شده است. چنانکه عطار در سن ۳۰ سالگی سروده است:

به زیر خاک بسی خواب داری ای عطار   مخسب؛ خیز چو عمر آمدت به نیمه شصت
(عطار، ۱۳۹۲)

قلبتانی که شصت سال بزیست   یک درم سنگ نان خویش نخورد!
(انوری، ۱۳۷۲: ج ۲)

چو در شصت اوفتادش زندگانی   خدنگ افتادش از شصت جوانی
(نظامی، ۱۳۸۵ الف)

تورا چه شصت و چه هفتاد چون نخواهی پخت   گلی به دست نداری، چه خار می خاری؟
(مولوی، ۱۳۸۶: ج ۱)

در بخش نخست مقدمه قدیم شاهنامه نیز که برای بیان مدت پادشاهی شاهان ایران از بسیاری اعداد کلی، تقریبی، و بعضاً اسطوره‌ای بهره‌برده شده است، مدت پادشاهی کیخسرو نیز شصت سال دانسته شده است (ر.ک: آیدنلو، ۱۳۸۶). همچنین مدت پادشاهی بهمن

رمضانی فوکلائی و جلالی | ۱۱۵

اسفندیار و پادشاهی بهرام گور (همان) که به نظر می‌رسد انتخاب این عدد درباره‌ی این پادشاهان به نوعی افاده‌ی کمال نیز می‌کند؛ خاصه درباره‌ی بهرام گور و کیخسرو (که شاه آرمانی ایران است).

۶-۳. عدد «شصت» و افاده‌ی معنی «تقریب»

ناصر خسرو بارها از شصت‌سالگی خود سخن گفته است. در قصیده‌ای در یک بیت از «شصت» و در بیت دیگر به «شصت و دو سالگی» خود اشاره دارد که پیداست عدد شصت عدد تقریب و عدد شصت و دو عددی دقیق است:

این فلکی جان مرا شصت‌سال داشت در این زندان چاهی تنم [...] شصت و دو سالست که بکوبد [کذا] همی روز و شبان در فلکی هاونم (ناصر خسرو، ۱۳۶۸)

بحث و نتیجه‌گیری

نگارندگان بر آنند که به قراین نسخه‌شناختی و سبک‌شناختی هر سه بیت منتسب به فردوسی درباره‌ی شمار بیت‌های شاهنامه الحاقی هستند. در هیچ‌یک از منابع اعم از تذکره‌ها و تواریخ و دیگر منابع قرن ششم، یعنی منابعی که تاریخ نگارش آن‌ها پیش از کهن‌ترین دست‌نویس شاهنامه (نسخه‌ی فلورانس مورخ ۶۱۴ ق) است، حتی اگر به شمار شصت‌هزار بیتی شاهنامه نیز اشاره شده باشد به اینکه این عدد مطابق گفته‌ی خود فردوسی است، اشاره نشده است و این مسأله گمان ما را در این که این بیت‌ها الحاقی هستند، تقویت می‌کند. بدین ترتیب وقتی این بیت‌ها را از فردوسی ندانیم، این احتمال نیز که این شمار ناشی از پیش‌بینی فردوسی نسبت به صورت نهایی شاهنامه بوده است، منتفی خواهد بود.

عدد «شصت‌هزار» را نه فردوسی، بلکه خوانندگان شاهنامه (اعم از عامه‌ی مردم، کاتبان، یا ادیبان) «به تقریب» و با افاده‌ی معنی «کمال و کثرت» در توصیف شمار بیت‌های شاهنامه به کار برده‌اند و با رواج روایاتی آمیخته با تخیل درباره‌ی فردوسی، بیت‌هایی مبتنی بر شصت‌هزار بیتی بودن شاهنامه سروده و وارد شاهنامه کرده‌اند. دست کم از قرن ششم (و حتی شاید از اواخر حیات یا پس از وفات فردوسی در قرن پنجم) روایاتی رایج شده بوده است مبنی بر «صله‌ی شصت‌هزار درمی / دیناری محمود» و «شصت‌هزار بیت بودن شاهنامه»؛ چنانکه این روایت‌ها به ترتیب در چهارمقاله (تألیف حدود ۵۵۰ هـ ق) و معجم شاهنامه (محملاً تألیف نیمه‌ی دوم

قرن ششم) بازتاب یافته است. برمبنای همین روایات مشهور درباره شمار شصت هزار بیتی شاهنامه است که بیت‌هایی (نهایتاً در قرن ششم) سروده و به شاهنامه الحاق شده و مبنای روایات منابع بعدی مانند مقدمه‌های شاهنامه و تذکره‌ها قرار گرفته است. فاصله زمانی بیش از ۲۰۰ ساله کهن‌ترین نسخه‌ها با تاریخ تحریر نهایی شاهنامه به آسانی می‌تواند علت وجود برخی از بیت‌های الحاقی ناظر به شمار شصت هزاری شاهنامه در این نسخه‌ها و نیز قرار گرفتن روایات مشهور در مقدمه‌های شاهنامه را توضیح دهد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mohammad Hossein

<https://orcid.org/0000-0002-1754-4130>

Ramezani Fokulaee

Mohammad Amir Jalali

<https://orcid.org/0000-0003-0833-7815>

منابع

- ابن اثیر، ضیاء‌الدین. (۱۳۹۲). *المثل السائر فی ادب الکاتب و الشعاع*. نرم‌افزار تراث ۲. تهران: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.
- احمد، امتیاز. (۱۳۹۲). نسخه‌های خطی شاهنامه در کتابخانه خدابخش. *شاهنامه در شبه قاره*. به اهتمام مینا حفیظی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- اسلام‌پناه، محمدحسین. (۱۳۸۸). کاتب شمارشگر: نکته‌ای درباره کتابت شاهنامه در حاشیه ظفرنامه. *نامه بهارستان*، (سال دهم)، ۱۵، ۳۴۹-۳۵۰.
- انوری، علی بن محمد. (۱۳۷۲). *دیوان انوری*. به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی. چ سوم. تهران: علمی و فرهنگی.
- آیدنلو، سجاد. (۱۳۸۵). معجم شاهنامه و نکته‌هایی در شاهنامه‌شناسی. *آینه میراث*، (سال چهارم)، دوره جدید، ۳۳-۳۴، ۷۱-۸۴.
- _____ (۱۳۸۶). مقدمه شاهنامه نسخه بریتانیا/لندن. (۶۷۵هـ.ق). *آینه میراث*، (سال پنجم)، دوره جدید، ۳۶ و ۳۷، ۳۰-۵۳.
- _____ (۱۳۸۷ الف). پرسشی درباره ضبط و معنای یک بیت از شاهنامه. *گزارش میراث*، (سال سوم، دوره دوم)، ۲۹ و ۳۰، ۷-۵.

رمضانی فوکلائی و جلالی | ۱۱۷

- _____ (۱۳۸۷ب). فردوسی و شاهنامه در منظومه‌های پهلوانی، دینی و تاریخی پس از او. (ذیلی بر سرچشمه‌های فردوسی‌شناسی). گوهر گویا، (دوره دوم)، ش ۸، ۷۴-۴۳.
- _____ (۱۳۹۰). تصحیح نوآیین شاهنامه. (بررسی و ویرایش فریدون جنیدی). آینه میراث، (دوره جدید، سال نهم)، ۴۹، ۵-۶۸.
- _____ (۱۳۹۶). مردم کدام فردوسی و شاهنامه را می‌پسندیدند؟ (بررسی تلقیات عامیانه درباره فردوسی و شاهنامه). نیم پخته ترنج: بیست مقاله درباره شاهنامه و ادب حماسی ایران. تهران: سخن.
- البنداری، الفتح بن علی. (۱۳۵۰). *الشاهنامه*. قارنها بالاصل الفارسی و اکمل ترجمتها فی مواضع و صححها و علّ ق علیها و قدّم لها: عبدالوهاب عزام. القاهرة: مطبعة دارالکتب بالمصریه.
- تقی زاده، سیدحسن. (۱۳۹۰). *مقالات تقی زاده*. جلد ششم: فردوسی و شاهنامه او. تهران: توس.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۸۱). *سخن‌های دیرینه*. (سی گفتار درباره شاهنامه و فردوسی). تهران: افکار.
- _____ (۱۳۸۸). *گل رنج‌های کهن*. (برگزیده مقالات درباره شاهنامه فردوسی). تهران: ثالث.
- _____ (۱۳۹۳). *یادداشت‌های شاهنامه*. ج ۳. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین الحسینی. (۱۳۳۳). *حبيب السیر فی اخبار افراد بشر*. تهران: کتابخانه خیام.
- دانشنامه دانش‌گستر*. (۱۳۸۹). زیر نظر کامران فانی و محمدعلی سادات. تهران: مؤسسه دانش‌گستر روز.
- دو ساسی، سیلوستر. (۱۳۹۰). *شاهنامه تصنیف ابوالقاسم طوسی متخلص به فردوسی*. به فرهنگ باشد *روان تندرست: مقاله‌ها و نقدهای نامه فرهنگستان درباره شاهنامه*. به کوشش احمد سمیعی و ابوالفضل خطیبی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی. رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۹۱). *فردوسی و شاهنامه در آن سوی مرزها*. تهران: امیرکبیر.
- ریاحی، محمدمین. (۱۳۸۲). *سرچشمه‌های فردوسی‌شناسی*. ج ۲. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۹). *فردوسی*. ج ۵. تهران: طرح نو.
- سودآور، ابوالعلاء. (۱۳۷۴). *ظفرنامه و شاهنامه مستوفی*. *مجله ایران‌شناسی*، (سال هفتم)، ۲۸، ۷۵۲-۷۶۱.
- شاپور شهبازی، علیرضا. (۱۳۷۹). *ظفرنامه حمدالله مستوفی*. *نشر دانش*، (سال هفدهم)، ۲، ۷۳-۷۴.
- _____ (۱۳۹۰). *زندگینامه تحلیلی فردوسی*. ترجمه هایده مشایخی. تهران: هرمس.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۹۶). *شاه نامه‌ها*. تهران: هرمس.

شوشتری، قاضی سید نورالله. (۱۳۷۷). *مجالس المؤمنین*. چ چهارم. تهران: کتابفروشی اسلامیة. طهرانی، العلامه الشیخ آقابزرگ. (۱۳۷۸ق). *الدَّرِيعَةُ إِلَى تَصَانِيفِ الشَّيْخِ*. الجزء الثالث عشر. الطبعة الثانية. بیروت: دار الاضواء.

عطار، محمد بن ابراهیم. (۱۳۹۲). *دیوان عطار نیشابوری، متن انتقادی براساس نسخه‌های خطی کهن*. به سعی و تصحیح مهدی مدائنی، مهران افشاری، با همکاری و نظارت دکتر علیرضا امامی. تهران: نشر چرخ.

عوفی، محمد. (۱۳۳۵). *لباب الالباب*. با تصحیح و حواشی سعید نفیسی. تهران: چاپ اتحاد. فرخی سیستانی، علی بن جولوغ. (۱۳۸۰). *دیوان حکیم فرخی سیستانی*. به کوشش محمد دبیرسیاقی. و ۴. چ ۶. تهران: زوار.

فردوسی، ابوالقاسم. (۱۸۲۹م). *کتاب شاهنامه*. به سعی و اهتمام کپتان ترنر مکان، کلکته. _____ (۱۳۵۳). *شاهنامه*. به تصحیح ژول مول. مترجم دیباچه: جهانگیر افکاری. چ دوم. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

_____ (۱۳۷۹). *شاهنامه*. به تصحیح مصطفی جیحونی. اصفهان: شاهنامه پژوهی. _____ (۱۳۸۴). *شاهنامه فردوسی، چاپ عکسی از روی نسخه کتابخانه بریتانیا به شماره 103 و Add21 مشهور به شاهنامه لندن*. نسخه برگردانان ایرج افشار و محمود امیدسالار. تهران: طلایه.

_____ (۱۳۸۹). *شاهنامه، نسخه برگردان از روی نسخه کتابت اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم هجری قمری*. (کتابخانه شرقی وابسته به دانشگاه سن ژوزف بیروت). به کوشش ایرج افشار، محمود امیدسالار، نادر مطلبی کاشانی، با مقدمه جلال خالقی مطلق. تهران: طلایه. _____ (۱۳۹۳ الف). *شاهنامه*. به کوشش جلال خالقی مطلق. [ویرایش نخست]. چ پنجم. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

_____ (۱۳۹۳ ب). *شاهنامه*. پیرایش جلال خالقی مطلق. و ۲. تهران: سخن. _____ (۱۳۹۳ ج). *شاهنامه*. بر اساس چاپ مسکو. به کوشش سعید حمیدیان. چ ۱۳. تهران: قطره.

_____ (۱۳۹۵). *شاهنامه*. به کوشش سید محمد دبیرسیاقی. چ ۴. تهران: قطره. فروزانفر، بدیع الزمان. (۱۳۵۸). *سخن و سخنوران*. چ ۲. تهران: خوارزمی. فروغی، محمدعلی. (۱۳۷۹). *گزیده شاهنامه فردوسی*. تهران: اشکان.

_____ (۱۳۸۷). *مقالات*. به کوشش محسن باقرزاده. چ ۲. چ ۲. تهران: توس. قزوینی، زکریاء بن محمد بن محمود القزوینی. (۱۳۸۹هـ). *آثار البلاد و اخبار العباد*. بیروت: دار صادر.

رمضانی فوکلائی و جلالی | ۱۱۹

- قزوینی، محمد. (۱۳۳۲). مقدمه قدیم شاهنامه. بیست مقاله قزوینی. با مقدمه عباس اقبال. ج ۲. تهران: کتابفروشی ابن سینا.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۹۷ق). الکنی و الألقاب. تهران: صدر.
- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۷۹-۱۳۸۷). نامه باستان. تهران: سمت.
- مدرس، میرزا محمدعلی. (بی تا). ریحانه‌الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه و اللقب. ج ۴. چ ۲. تبریز: شفق.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۷۷). ظفرنامه [چاپ نسخه برگردان از روی دست‌نویس مورخ ۸۰۷ق]. با پیشگفتار نصرت‌الله رستگار، تهران: مرکز نشر دانشگاهی و وین: آکادمی علوم اتریش.
- منوچهری دامغانی. (۱۳۴۷). دیوان منوچهری دامغانی. به کوشش محمد دبیرسیاقی. چ سوم. تهران: زوآر.
- مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد. (۱۳۸۶). دیوان کبیر، کلیات شمس تبریزی. (بر اساس نسخه قونیه). به کوشش توفی ق سبحانی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مینوی، مجتبی. (۱۳۸۶). فردوسی و شعرا. چ ۴. تهران: توس.
- ناصر خسرو، (۱۳۶۸). دیوان ناصر خسرو. به تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر بن علی. (۱۳۲۷). چهارمقاله. به تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی. لیدن: مطبعة بریل.
- نظامی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۵ الف). خسرو و شیرین. تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی. به کوشش سعید حمیدیان. چ ۷. تهران: قطره.
- _____ (۱۳۸۵ ب). هفت پیکر. تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی. به کوشش سعید حمیدیان. چ ۵. تهران: قطره.
- نقیسی، سعید. (۱۳۹۰). مقالات. به کوشش کریم اصفهانیان با همکاری محمدرسول دریاگشت. ج ۲. تهران: بنیاد موقوفات افشار.
- نوری عثمان‌اف، محمد. (۱۳۵۷). سخنی چند راجع به تعداد ابیات شاهنامه. مجموعه سخنرانی‌های ششمین کنگره تحقیقات ایرانی. ج ۳. تبریز: انتشارات دانشگاه آذربایجان.
- نولدکه، تئودور. (۲۵۳۷). حماسه ملی ایران. ترجمه بزرگ علوی. چ ۳. تهران: مرکز نشر سپهر.
- هرندی اصفهانی، حمزه بن محمدخان. (۱۳۹۵). دیباچه پنجم شاهنامه. تصحیح و توضیحات محمدجعفر یاحقی و محسن حسینی وردنجانی. تهران: سخن و قطب علمی فردوسی و شاهنامه.

References

- Ahmad, E. (2013). Manuscripts of Shahnameh in Khodabakhsh Library. *Shahnameh in the subcontinent*. By Mina Hafizi. Tehran: Academy of Persian Language and Literature, 157-171. [In Persian]
- Aidenloo, S. (2006). Mu'jam-e- Shahnameh and Notes on Shahnameh Studies. *Mirror of Heritage*, (3-4). [In Persian]
- _____ (2007). Introduction to the Shahnameh of the British / London anuscrypt (675 AH). *Mirror of Heritage*, (36 and 37), 30- 53. [In Persian]
- _____ (2008a). A question about the recording and meaning of a verse from the Shahnameh. *Gozaresh-e- Miras*, (29 and 30), 5-7. [In Persian]
- _____ (2008b). Ferdowsi and the Shahnameh in the heroic, religious and historical poems after him (below on the Sarcheshme-haye- Ferdowsi Shenasi). *Gohar Goya*, (8), 74-43. [In Persian]
- _____ (2011). New correction of Shahnameh (review of Fereydoun Junaidi's Edition). *Mirror of Heritage*, (49), 5-68. [In Persian]
- _____ (2017). Which Ferdowsi and Shahnameh did the people like? (Study of popular beliefs about Ferdowsi and Shahnameh). *Nim Pokhte Toranj: Twenty articles on Shahnameh and Iranian epic literature*. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Al-Bundari, F. (1932). *Al-Shahnameh*. By the efforts of Abdul Wahhab Ezam. Cairo: Dar al-Kutub be-al-Mesriah Press. [In Arabic]
- Anwari, A. (1993). *Divan-e- Anvari*. By Mohammad Taghi Modarres Razavi. Third ed. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Attar, M. (2013). *Divan-e Attar Neyshabouri*, Edited and corrected by Mehdi Madaini, Mehran Afshari, with the cooperation and supervision of Alireza Emami. Tehran: Charkh Publishing. [In Persian]
- Aufi, M. (1956). *Lubab al-Albab*. With corrections and margins by Saeed Nafisi. Ettehad Publishing. [In Persian]
- DaneshGostar Encyclopedia*. (2010). Under the supervision of Kamran Fani and Mohammadali Sadat. Tehran: Danesh Gostar-e- Ruz Institute. [In Persian]
- Do Sassi, S. (2011). Shahnameh composed by Abolghasem Tusi alias Ferdowsi. *Articles and critiques of the Academy letter about Shahnameh*. By the efforts of Ahmad Samiei and Abolfazl Khatibi. Tehran: Academy of Persian Language and Literature. 42-56. [In Persian]
- Encyclopedia Britannica. (2010). 15th Edition, 32 volumes, United states: Benton Foundation.
- Farrokhi Sistani, A. (2001). *Divan-e Hakim Farokhi Sistani*. By the efforts of Mohammad Dabirsiyaghi. Tehran: Zavvar. [In Persian]

- Ferdowsi, A. (1829). *Ketab-e Shahnameh*. Corrected by Captain Turner Makan, Calcutta. [In Persian]
- _____. (1974). *Shah nameh*. Corrected by Jules Mol. Tehran: Pocket Books Company. [In Persian]
- _____. (2000). *Shah nameh*. Edited by Mustafa Jeyhouni. Isfahan: Shahnameh Pajuhi. [In Persian]
- _____. (2005). *Shahnameh-ye- Ferdowsi, Facsimile of the British Library manuscript no. 103 and Add21*. by Iraj Afshar and Mahmoud Omidsalar. Tehran: Talaieh. [In Persian]
- _____. (2010). *Shahnameh, Facsimile of the late seventh and early eighth century AH manuscript (Eastern Library affiliated to the University of San Josef, Beirut)*. By the efforts of Iraj Afshar, Mahmoud Omidsalar, Nader Motalebi Kashani, with an introduction by Jalal Khaleghi Motlagh. Tehran: Talaieh. [In Persian]
- _____. (2014 b). *Shahnameh*. Edited By Jalal Khaleghi Motlagh. second Edition. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- _____. (2014a). *Shahnameh*. By the effort of Jalal Khaleghi Motlagh. First Edition. Tehran: Center of the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- _____. (2014c). *Shahnameh*. based on the Moscow Edition. By the efforts of Saeed Hamidian. Tehran: Qatre. [In Persian]
- _____. (2016). *Shahnameh*. By the efforts of Seyyed Mohammad Dabirsiyaghi, Tehran: Qatreh. [In Persian]
- Foroughi, M. A.(2000). *Excerpt from Ferdowsi's Shahnameh*. Tehran: Ashkan. [In Persian]
- _____. (2008). *Articles*. By the efforts of Mohsen Bagherzadeh. Tehran: Toos. [In Persian]
- Forouzanfar, B. (1979). *Sokhan va Sokhanvaran*. Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Harandi Isfahani, H. (2016). *The fifth introduction of Shahnameh*. Correction and explanations by Mohammad Jafar Yahaghi and Mohsen Hosseini Vardanjani. Tehran: The scientific discourse of Ferdowsi and the Shahnameh. [In Persian]
- Ibn Athir, Z. (2013). *Al-Masal al-Sa'ir fi Adab al-Katib va al-Sha'ir*. Torath Software 2. Tehran: Computer Science Research Center of Islamic Sciences. [In Arabic]
- Islampanah, M. H. (2009). Counter scribe: A note about the writing of Shahnameh in the margin of Zafarnameh. *Name-ye- Baharestan*, (15), 349-350. [In Persian]

- Kazazi, M. (2000-2008). *Name-ye- Bastan*. Tehran: Samt. [In Persian]
- Khaleghi Motlagh, J. (2002). *Sokhan-haye- Dirineh (thirty speeches about Shahnameh and Ferdowsi)*. Tehran: Afkar. [In Persian]
- (2009). *Gol Ranj-haye- Kohan* (selected articles about Ferdowsi's Shahnameh). Tehran: Sales. [In Persian]
- (2014). *Yaddasht-haye- Shahnameh*. Tehran: Center of the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Khandamir, Gh. (1954). *Habib al-Siyar fi Akhbar-e- Afrad al-Bashar*. Tehran: Khayyam Library. [In Persian]
- Manouchehri, A. (1968). *Diwan-e Manouchehri Damghani*. By the efforts of Mohammad Dabirsiyaghi. Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Minavi, M. (2007). *Ferdowsi and his poetry*. Tehran: Toos. [In Persian]
- Modarres, M. A. (Bita). *Rayhan al-Adab fi Tarajim-e al-Ma'rufin be-al-Konya va al-Laghab. 4*, Tabriz: Shafaqh. [In Persian]
- Mostowfi, H. (1998). *Zafarnameh [Facsimile from the manuscript dated 807 AH]*. Tehran: University Publishing Center and Vienna: Austrian Academy of Sciences. [In Persian]
- Mowlavi, J. (2007). *Divan-e Kabir, Kolliyat-e Shams-e Tabrizi (based on Konya manuscript)*. By Towfiq Sobhani. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. [In Persian]
- Nafisi, S. (2011). *Articles*. by efforts of Karim Isfahanian. Tehran: Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Nasir Khosrow, N. (1989). *Divan-e Nasir Khosrow*. Edited by Mojtaba Minavi and Mehdi Mohaghegh. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Nezami Arooz, A. (1948). *Chahar Maghale*. Edited by Mohammad Qazvini. Leiden: Braille Press. [In Persian]
- Nizami, E.(2006a). *Khosrow and Shirin*. Edited by Hassan Vahid Dastgerdi. By the efforts of Saeed Hamidian. Tehran: Qatre. [In Persian]
- (2006b). *Haft Peykar*. Edited by Hassan Vahid Dastgerdi. By the efforts of Saeed Hamidian. Tehran: Qatre. [In Persian]
- Noldeke, T. (1978). *National Epic of Iran*. Translated by Bozorg Alavi. Tehran: Sepehr Publishing Center. [In Persian]
- Nouri Osmanov, M. (1978). *A few words about the number of verses of Shahnameh*. Proceedings of the Sixth Iranian Research Congress. Tabriz: Azarabadgan University Press, 96-99. [In Persian]
- Qazvini, M. (1953). *Old Introduction to Shahnameh. Twenty articles by Qazvini*. Introduced by Abbas Iqbal. Tehran: Ibn Sina Bookstore. [In Persian]

رمضانی فوکلائی و جلالی | ۱۲۳

- Qazvini, Z. (1969). *Athar al-Bilad va Akhbar al-Ibad*. Beirut: Dar Sader. [In Arabic]
- Qomi, A. (1977). *Al-Kuna va al-Alqhab*. Tehran: Sadr. [In Persian]
- Radfer, A. (2012). *Ferdowsi and Shahnameh beyond the borders*. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Riahi, M.A. (2003). *Sarcheshme-haye- Ferdowsi Shenasi*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- (2010). *Ferdowsi*. Tehran: Terh-e- Now. [In Persian]
- Shamisa, S. (2017). *Shah-e- Name-ha*. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Shapoor Shahbazi, A. (2000). *Hamdollah-e Mostawfi's Shahnameh, Nashr-e-Dahnesh*, (2). [In Persian]
- (2011). *Ferdowsi's Analytical Biography*. Translated by Hayedeh Mashayekhi. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Shoushtari, N. (1998). *Majalis al-Mu'minin*. Tehran: Eslamiyye Bookstore. [In Persian]
- Sudavar, A. (1995). Mostofi's Zafarnameh and Shahnameh. *Journal of Iranology*, (4), 752-761. [In Persian]
- Taghizadeh, H. (2011). *Taghizadeh Articles, Volume 6: Ferdowsi and his Shahnameh*. Tehran: Toos. [In Persian]
- Tehrani, A. (1959). *Al-Dhari'ah fi Tasanif-e- Shi'ah*. 13. Beirut: Dar Al-Azwa. [In Arabic]

استناد به این مقاله: رمضانی فوکلائی، محمدحسین، جلالی، محمدامیر. (۱۴۰۱). پژوهشی نو درباره شمار بیت‌های شاهنامه (پاسخی دیگر به چرایی اختلاف میان رقم مشهور و کمیت واقعی شاهنامه). فصلنامه متن‌پژوهی/ادبی، ۲۶، (۹۱)، ۸۹-۱۲۳. doi: 10.22054/LTR.2021.44850.2766

Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

